

DE KUNST
VAN HET RECHT
DRIE EEUWEN GERECHTIGHEID IN BEELD

Deze publicatie verschijnt naar aanleiding van de tentoonstelling

DE KUNST VAN HET RECHT
Drie eeuwen gerechtigheid in beeld
in het Groeningemuseum, Brugge
28.10.2016 – 05.02.2017

Redactie

Stefan Huygebaert
Georges Martyn
Vanessa Paumen
Tine Van Poucke

Met bijdragen van

Matthias Desmet
Evelien de Wilde
Virginie D'haene
Stefan Huygebaert
Georges Martyn
Jos Monballyu
Vanessa Paumen
Kristel Van Audenaeren
Anne van Oosterwijk
Martijn Vermeersch
Elissa Watters
Alain Wijffels

Eindredactie en correctie

Chantal Huys

Vertaling

Irene Smets

Beeldredactie

Elisabeth Bracke

Vormgeving

Cedric Verhelst

© Uitgeverij Lannoo, Tielt, 2016
D/2016/45/518 – NUR 646/644
ISBN 9789401440400

www.lannoo.com

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

We hebben ons uiterste best gedaan om alle copyrighthouders te traceren. Indien we daar toch niet helemaal in geslaagd zouden zijn, kunt u contact opnemen met onze uitgeverij. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

INHOUD

9 VOORWOORD

10 INLEIDING

I

15 HEMELS OORDEEL, WERELDSE RECHTSPRAAK

29 CASUS 1.1
GODDELIJK OORDEEL, STERFELIJKE RECHTERS

31 CASUS 1.2
RECHTSPRAAK NAAR HET VOORBEELD
VAN DE HEMELSE RECHTER

II

39 EXEMPLA IUSTITIAE:
INSPIRERENDE VOORBEELDEN

57 CASUS 2.1
THRONUS IUSTITIAE:
GODDELIJK RECHT OP AARDE

61 CASUS 2.2
WILLEM VAN ORANJE ALS
KAPITEIN VAN WIJSHEID

65 CASUS 2.3
BLOEDDORSTIGE WRAAK

69 CASUS 2.4
EEN BRUGSE AHASVERUS

71 CASUS 2.5
TRANSPARANTE EXEMPLA

III

- 81 HET VEL VAN DE RECHTER:
HET OORDEEL VAN CAMBYSES
- 93 CASUS 3.1
EEN VERLUCHT EXEMPEL
- 97 CASUS 3.2
DE POPULARITEIT VAN HET VEL VAN
DE VADER: CAMBYSES NA GERARD DAVID

IV

- 107 JOOS DE DAMHOUDER,
EEN BRUGS JURIST MET INTERNATIONALE INVLOED
- 121 CASUS 4.1
DE SCHEPENKAMER
VAN HET BRUGSE VRIJE
- 125 CASUS 4.2
STRAFRECHTELIJK GEËXECUTEERD
OP DE BURG VAN BRUGGE
- 127 CASUS 4.3
EEN VUISTREGEL UIT
HET VROEGMODERNE STRAFRECHT
- 133 CASUS 4.4
VAN PROCESMONSTERS
EN GELDHONGERIGE JURISTEN

V

- 139 JUSTITIA: VAN KARDINALE DEUGD
TOT POLITIEK IDEEAAL
- 154 CASUS 5.1
JUSTITIE EN BEHOORLIJK BESTUUR

159	CASUS 5.2 WEGEND OORDELEN, OORDELEND WEGEN
163	CASUS 5.3 HET ZWAARD TUSSEN SYMBOOL EN RECHTSPRAKTIJK
167	CASUS 5.4 JUSTITIA OVERWINT DE ZEVEN HOOFDZONDEN
171	CASUS 5.5 JUSTITIA TUSSEN KRITIEK EN PRAKTIJK
173	CASUS 5.6 DE ZEVEN DEUGDEN EN ZEVEN ONDEUGDEN IN EEN ALLEGORIE VAN DE GERECHTIGHEID
179	CASUS 5.7 DÜRERS IMPACT OP DE RECHTSICONOGRAFIE
183	CASUS 5.8 RETORICA ALS MIDDEL TOT AARDSE GERECHTIGHEID
187	CASUS 5.9 EEN WERELD UIT BALANS...
191	CASUS 5.10 EEN VORSTELIJKE JUSTITIA
194	TENTOONGESTELDE WERKEN
202	LITERATUUR

VOORWOORD

Geregeld biedt het Groeningemuseum in tijdelijke tentoonstellingen nieuwe invalshoeken aan de bezoekers. Zo plaatst de grote najaarstentoonstelling *De kunst van het recht. Drie eeuwen gerechtigheid in beeld* bekende kunstwerken, waaronder Gerard Davids *Oordeel van Cambyzes*, en minder bekende werken in een nieuwe, cultuurhistorische context. Schilderijen, werken op papier, oude drukken, handschriften en objecten worden niet vanuit een exclusief kunsthistorisch perspectief benaderd, maar worden geduid in de context van hun oorspronkelijke functies, namelijk die van het recht en de rechtspraak.

De initiële ambitie was om het rechtshistorisch erfgoed van Brugge en omstreken in kaart te brengen en tegelijkertijd de functies zowel als de betekenissen ervan toe te lichten. Met de eigen stedelijke collecties als uitgangspunt, aangevuld met enkele bruiklenen, hadden we aanvankelijk een expositie voor ogen die vanwege het onverwachte perspectief en de inhoudelijke diepgang ongetwijfeld gesmaakt zou worden door het publiek. In zeer korte tijd is de omvang van dit project echter behoorlijk toegenomen. Tijdens de voorbereiding van de tentoonstelling door curatoren Vanessa Paumen en Tine Van Poucke bleek er – ook internationaal – veel belangstelling te bestaan voor het thema en werd de beslissing genomen om het project op een beduidend grotere schaal aan te pakken. De bijzonder positieve reacties op onze bruikleenbrieven bevestigden het enthousiasme en het vermoeden van de curatoren: er bestaat een grote interesse voor het onderwerp.

Wij zijn de grote en kleine kunst- en erfgoedinstellingen, stadsbesturen en privéverzamelaars bijzonder dankbaar voor het in bruikleen geven van hun collectiestukken, waaronder een aantal absolute topwerken. PK Projects verzorgde de scenografie op een nauwkeurige en vakkundige manier zodat elk kunstwerk optimaal tot zijn recht komt. Lannoo coördineerde de catalogus met veel

enthousiasme voor het onderwerp. Er werd bewust voor gekozen om met deze tentoonstelling niet in te spelen op sensatie. De expo licht de geschiedenis en ontwikkeling van ons rechtssysteem en van sommige van zijn instellingen toe, zonder de nadruk te leggen op middeleeuwse folterpraktijken of op de processen van de inquisitie – die trouwens recent nog in de Brugse succesvolle tentoonstelling *De heksen van Bruegel* aan bod kwamen. Vanuit dit gezichtspunt is het dan ook vermeldenswaard dat onze collega's in Mechelen in 2018 met de tentoonstelling *Roep om rechtvaardigheid* (23 maart – 24 juni 2018) een tweede luik over het onderwerp aanbieden. Nog een bewijs dat het thema boeit.

De kunst van het recht toont ook aan – en dat lijkt ons vandaag actueler dan ooit – welke vooruitgang geboekt is in ons rechtssysteem én hoe kwetsbaar dat systeem met zijn principes uiteindelijk blijft. De tentoonstelling belicht hoe de principes van de rechtspraak tijdens uitzonderlijke situaties bedreigd werden, maar hoe ze toch ook altijd stevige verdedigers hebben gevonden. In die zin verschaft *De kunst van het recht* misschien ook hoop in moeilijke tijden. Recht is ook altijd kunst. Zo heeft 'De kunst van het recht' twee betekenissen: hoe kunst het recht toont, en tegelijkertijd hoe recht op zich ook wel kunst is.

Renaat Landuyt
Burgemeester Stad Brugge

Till-Holger Borchert
Directeur Musea Brugge

INLEIDING

Doorgaans worden bezoekers van het Groeningemuseum in Brugge in de eerste zaal meteen geconfronteerd met een van de meest aangrijpende stukken van de collectie: *Het oordeel van Cambyses*, een indrukwekkend tweeluik geschilderd door Gerard David aan het eind van de vijftiende eeuw. Vooral het rechterpaneel waarop een man in nauwkeurig detail levend wordt gevild, wekt bij de toeschouwers niet alleen verbazing en zelfs enige afschuw op, maar zeker ook enkele vragen. Het schilderij wordt in de vaste opstelling gepresenteerd in de context van Brugse stadsopdrachten, samen met courantere onderwerpen zoals het *Laatste Oordeel*. Maar wat hebben deze werken nog meer met elkaar gemeen? Waarom werden schilderijen met het verhaal van Cambyses en met de voorstelling van het *Laatste Oordeel* tijdens de vijftiende en zestiende eeuw door het stadsbestuur besteld? We kunnen ons moeilijk indenken dat de stadhuizen van vandaag dergelijke taferelen zouden vragen aan hedendaagse kunstenaars.

De tentoonstelling *De kunst van het recht* is tot stand gekomen om deze en andere aan rechtspraak en gerechtigheid gerelateerde kunstobjecten te duiden. De expositie biedt een gevarieerd beeld van de thema's gerechtigheid en rechtspraktijk in het ancien régime en brengt rechtshistorisch erfgoed uit Brugse collecties — het Groeningemuseum, het Gruuthusemuseum, het Brugse Vrije en de Openbare Bibliotheek — samen met relevante bruiklenen uit binnen- en buitenland. De tentoongestelde kunstwerken laten de rijkdom zien van de thematiek en de vele media waarin die in de kunst terug te vinden is tijdens de periode van circa 1450 tot 1750. Niet alleen in schilderijen, maar ook op glasramen, in prenten en tekeningen, in verluchtingen van handschriften, in illustraties van oude drukken en in de vorm van metalen en houten voorwerpen komen gerechtigheid en rechtspraak aan bod.

De kunst van het recht brengt bijzondere objecten naar het Groeningemuseum, waaronder enkele kunstwerken die zelden of nooit worden geëxposeerd. Zo verlaat het *Laatste Oordeel* dat eind vijftiende eeuw voor de Nederlandse stad Maastricht werd geschilderd, voor het eerst in decennia tijdelijk zijn originele locatie in het Maastrichtse stadhuis om naar een museum te komen. Ook een fascinerend schilderij uit het stadhuis van Geraardsbergen, dat de stijl van Jheronimus Bosch oproept, zal kunnen pronken naast andere panelen die werden besteld door vijftiende- en zestiende-eeuwse stadsbesturen. De steden Wesel (Duitsland) en Graz (Oostenrijk) laten topstukken uit hun collectie uitzonderlijk naar Brugge komen. De Hanzestad Gdańsk (Polen) stelt een van de zeven werken ter beschikking die Hans Vredeman de Vries schilderde voor het stadhuis — en die nog steeds bewaard worden op hun oorspronkelijke locatie. Een Duitse privéverzamelaar van glasramen deelt vijf boeiende collectiestukken met het tentoonstellingspubliek. Ook uit een Antwerpse privécollectie komt een schilderij. Nog een Belgische privéverzamelaar ontleent enkele oude drukken uit zijn collectie. En Colijn de Coter, een Vlaamse primitief uit de omgeving van Rogier van der Weyden, vertoeft weer even in de Lage Landen vanuit een semiparticuliere verzameling uit de Verenigde Staten. Daarnaast dragen Belgische en Nederlandse collecties bij aan de tentoonstelling door middel van talrijke prenten, tekeningen en objecten. Vooral het Rijksmuseum in Amsterdam en de Koninklijke Bibliotheek van België leenden verschillende kostbare werken uit. Het overweldigende succes van de bruikleenaanvragen wijst erop dat er een grote interesse bestaat om werken vanuit een nieuwe invalshoek te duiden. Met deze tentoonstelling en dit boek wil het Groeningemuseum graag aan die interesse tegemoetkomen.

De thematiek recht en gerechtigheid is bijzonder rijk, maar aangezien de kunstwerken vaak generaliseerd zijn in opdracht van openbare besturen maken vele ervan nog steeds deel uit van hun originele locatie. Denk maar aan de schouw van het Brugse Vrije met het in albast gebeeldhouwde verhaal van Suzanne en de grijsaards. Of aan schilderijen die als panelen in de muren van de raadzaal ingewerkt zijn en aan de Vrouwe Justitia-beelden op de gevels van stadhuisen of dat op de Civiele Griffie van Brugge. Ook zijn heel wat werken die voor raadzaal werden gecreëerd te groot om in het Groeningemuseum tentoongesteld te worden, zoals Victor Bouquets versie van het Oordeel van Cambyses, in 1671 geschilderd voor het Nieuwpoortse stadhuis. Andere belangrijke werken kunnen om conservatieredenen hun thuishaven niet verlaten; ze worden wel, waar relevant, in de catalogus geduid.

De catalogushoofdstukken bieden tegelijkertijd een inleiding en een verdieping en geven rechts-historische en kunsthistorische duiding bij de thema's. Professor Georges Martyn (Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Universiteit Gent) schetst de historische ontwikkeling van de rechtspraak en belicht in het bijzonder de religieuze legitimatie ervan. In het tweede hoofdstuk gaat hij verder in op de verhalen die toentertijd aangewend werden als *exempla iustitiae* oftewel voorbeelden voor de rechters. Vanessa Paumen, curator van de tentoonstelling en coördinator van het Vlaams Onderzoekscentrum voor de kunst in de Bourgondische Nederlanden van vzw Kenniscentrum van Musea Brugge, gaat dieper in op het fascinerende werk van Gerard David en de manieren waarop het verhaal van koning Cambyses in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw werd afgebeeld. De bijdrage van emeritus professor Jos Monballyu (KU Leuven) schetst het leven en werk van de Bruggeling Joos de Damhouder, beroemd om zijn publicaties over recht, rijkelijk geïllustreerd met gedetailleerde prenten. Drs. Stefan Huygebaert (Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Universiteit Gent) verduidelijkt waarom we vandaag een geblinddoekte vrouw met zwaard en weegschaal herkennen als universeel symbool van justitie. Voorts worden in deze catalogus enkele van de tentoongestelde werken uitgebreider geduid door

de wetenschappelijke staf van Musea Brugge en door juristen. Zo belicht professor Alain Wijffels (KU Leuven/Université Catholique de Louvain/FNRS-Université de Lille 2) het schilderij van Gdańsk.

Het concept mag zich dan wel gevormd hebben in het Groeningemuseum, het kon enkel worden uitgewerkt door een optimale samenwerking tussen mensen die de thematiek vanuit verschillende perspectieven benaderen. Een mooie synergie tussen het kunsthistorische en het rechtshistorische luik was alleen mogelijk dankzij de enthousiaste en uiterst toegewijde ondersteuning en medewerking van Georges Martyn en Stefan Huygebaert. De inzet en motivatie van stagiaire Elissa Watters (Williams College, Verenigde Staten) tijdens de vijf maanden dat zij haar medewerking verleende aan de tentoonstelling, was uitzonderlijk. Stagiair Matthias Desmet (Universiteit Gent) leverde onmisbare bijdragen aan de catalogus en aan de publiekswerking en Valerie Ng (Universiteit Utrecht) assisteerde bij de laatste loodjes voor de opening van de tentoonstelling. Speciale dank gaat ook naar Sarah Theerlynck van Lannoo en naar Cedric Verhelst voor de vormgeving van deze mooie catalogus.

De tentoonstelling gaat gepaard met een wetenschappelijk colloquium in januari 2017, waar een dertigtal onderzoekers uit verschillende landen een bijdrage zal leveren aan het lopende wetenschappelijk onderzoek rond recht als thema in de kunst. De makers van de expo hopen dat de tentoonstelling, de catalogus en het colloquium verder onderzoek in het veld van de rechtsiconografie en de rechtsiconologie zullen stimuleren.

Vanessa Paumen
Curator en coördinator tentoonstelling

Tine Van Poucke
Curator en publiekswerking tentoonstelling

I

HEMELS OORDEEL, WERELDSE RECHTSPRAAK

Georges Martyn

IS (VER)OORDELEN WEL MENSENWERK?

In de geschiedenis wordt het rechtspreken omgeven door een sacraal aura. Oordelen is een vorm van machtsuitoefening en daarom is het essentieel voor een rechterlijke instelling dat alle partijen haar uitspraken erkennen. In de negentiende- en twintigste-eeuwse justitiepaleizen speelt de architectuur een wezenlijke rol bij de legitimatie van het gezag. De ‘tempels van Themis’ roepen ontzag op. De decoratie van de rechtszaal en de ambtsgewaden van de *togati* dragen bij tot die uitstraling. Rechts-sociologisch onderzoek heeft uitgewezen dat zowel de partijen als het publiek makkelijker de uitspraak van een rechter aanvaarden wanneer het hele proces gevoerd wordt door advocaten en rechters in toga in een plechtstatig decor, dan wanneer het in een gewone kantoorsetting plaatsvindt. De opsmuk van gerechtsgebouwen vindt zijn oorsprong in de periode die door de tentoonstelling *De kunst van het recht* belicht wordt. Gerechtigheidsstaferelen helpen de macht van de rechtbank legitimeren, maar houden tegelijk de rechters een spiegel voor.

In onze samenleving is de (staats)macht, volgens een van de drie macht legitimerende categorieën van de Duitse socioloog en historicus Max Weber, vooral rationeel gegrondvest. De onafhankelijke rechterlijke macht wordt bepaald door de Grondwet en de wetten, die uitgaan van het door het volk verkozen parlement.

Van rationele legitimering is in de late middeleeuwen nauwelijks sprake. Des te meer wordt de rechterlijke macht gebaseerd op ‘traditie’ en ‘charisma’, Webers twee andere categorieën. Tot het charisma van de rechterlijke macht draagt het decorum bij. De macht wordt echter ook en vooral door de religie geschraagd: rechters mogen over hun medemens oordelen, want God wilt het zo. Een gebed of een misviering opent de zittingsdag, bijvoorbeeld, en in de eedformule wordt God aangeropen. De eed is immers een belofte om de waarheid te spreken en rechtvaardig te handelen, een engagement tegenover God, die op de laatste dag

ILL. 1

Jan van Brussel, *Tweevoudige gerechtigheid*

1477 of 1499, olieverf op paneel, 211,5 × 158 cm, Gemeente Maastricht

de meinedige tot eeuwige verdoemenis zal veroordelen (CASUS 1.2). Het Laatste Oordeel vormt niet toevallig het gerechtigheidsstafereel bij uitstek. Oordelen is meer het werk van God dan van mensen. Een wereldlijk rechter handelt slechts met Gods akkoord. En die goddelijke instemming is de sterkste charismatische grondslag van de rechterlijke macht.

ZOALS DE OUDEN HET DEDEN...

De traditionele grondslag van de rechterlijke macht, naast de rationele en de charismatische, heeft alles te maken met de belangrijkste rechtsbron van het ancien régime: het gewoonterecht. Regels en instellingen worden aanvaard door de maatschappij, omdat ze er nu eenmaal altijd zijn geweest – of minstens geacht worden er steeds te zijn geweest. Wat geleidelijk gegroeid is, stelt men niet meer ter discussie.

Zowel de samenlevingsregels als de procesvormen worden van generatie op generatie overgeleverd. Het gewoonterecht (de ‘costume’) wordt door de praktijk doorgegeven. Op het vlak van procedures heeft men het over de gebruikelijke ‘stijl’ van de rechtbank. Die verschilt van plaats tot plaats, maar vertoont overal toch grotendeels dezelfde kenmerken. En ook al wijzigen de overgeleverde regels in de ogen van diegenen die ze toepassen niet, toch assimileren ze zich geleidelijk aan de veranderende maatschappij. De grootste wijziging in het ancien régime is dat het recht gaandeweg professioneler wordt.

VAN BOOM VIA KERKPORTAAL TOT GERECHTSGEBOUW

Hoe werd er dan eeuwenlang recht gesproken? We zijn maar karig ingelicht over de rechtspraak ten tijde van de Oude Belgen. Romeinse auteurs beschrijven hoe in onze regionen de oudsten van het dorp samenkomen wanneer zich een probleem voordoet. Er is geen onafhankelijke rechterlijke macht, en evenmin een overheid om de genomen beslissing af te dwingen. De gemeenschap, vertegenwoordigd door de oudsten, komt tot een oplossing. Dat het de oudsten zijn, is typisch voor de traditionele legitimering: zij hebben door ervaring het meeste geleerd. Geschreven wetten zijn er niet. De rechtsregels worden mondeling overgeleverd.

De mannen die binnen elke gemeenschap belast zijn met het vellen van beslissingen baseren hun macht ook op charismatische legitimatie. Ze vormen nog geen ‘rechterlijke macht’ zoals vandaag, en voor het oplossen van geschillen gaan ze uit van het ongeschreven gewoonterecht. Volgens de Romeinse auteurs komen deze ‘oordeelvinders’ samen op de hoogste heuvel van de streek of nabij een bron: twee sacrale plaatsen voor gemeenschappen die een natuurgodsdienst belijden. Het gebruikelijkst is de samenkomst onder de grootste boom van het dorp. Jaar na jaar doorstaat die boom de winter. Generaties komen en gaan, terwijl de duizendjarige eik of linde standhoudt.

De symbolische betekenis van de gerechtsboom overleeft de kerstening. Wanneer de Germaanse goden plaatsmaken voor Christus, blijft de boom zijn gerechtsrol spelen. Met zijn kruin reikt hij hemelwaarts, waar de almachtige God troont. De stam vormt de verticale verbinding tussen hemel en aarde. Zowel de openlucht als de boom blijft in de rechtspraak van belang. Zelfs wanneer de steden stadhuizen bouwen waarbinnen recht wordt gesproken, blijft de uitspraak van de veroordeling vaak buiten gebeuren. Wanneer een verdachte van criminele feiten na uren lange foltering in de tortuurkamer bekent, heeft die bekentenis maar rechtskracht als ze 's anderendaags bevestigd wordt in de openlucht, ten overstaan van God in de hemel. Ook de uitvoering (executie) vindt in de buitenlucht plaats.

Rechtspreken is dermate met de boomsymboliek verbonden dat verwijzingen ernaar de eeuwen overleven: rechtbanken die in de vroegmoderne stadhuizen zetelen, krijgen blad-, bloem- of boommotieven als decoratie. In het bijzonder de zitplaats van de voorzitter, 'baljuw', 'meier' of 'amman' (ambtsman) genoemd, heeft dikwijls een baldakijn dat refereert aan het bladerendek. Deze vorstelijke vertegenwoordiger draagt een tak van een boom mee als teken van zijn justitiële macht. Ook gerechtsdienaren hanteren een tak of stok, de gerechtsroede, bij hun officiële optreden. De deurwaarder maakt er bijvoorbeeld gebruik van om aan te kloppen bij diegene die hij wil dagvaarden. Soms is het een gladde stok, al dan niet versierd met een kruis (christelijk-charismatische legitimatie), een lelie of een leeuw (vorstelijke legitimatie) of met een justitiehand (met drie opgestoken vingers, refererend aan de Heilige Drievuldigheid). Maar op andere plaatsen blijft het eeuwenlang een ruwe tak.

Een bekend voorbeeld van de gerechtsboom in de schilderkunst is de voorstelling van de ondeugd Avaritia op het paneel *De zeven hoofdzonden en de vier laatste dingen* van Bosch (ILL. 2). Een hebzuchtig rechter, in rood ambtsgewaad en met de gerechtsroede in de rechterhand, zit samen met nog twee oordeelvinders in toga op een bank van de vierschaar, in de openlucht en voor een boom. De omkoopbare voorzitter – met een grote geldbuidel aan zijn riem – wendt luisterend het hoofd naar een voor hem verschijnende partij, terwijl hij met de linkerhand heimelijk steekpenningen ontvangt van een andere partij. Corrupte rechters komen trouwens veel aan bod in literatuur en kunst, bijvoorbeeld in het *Laatste Oordeel* van Maastricht (ILL. 1 / CAT. 6) en in het *Oordeel* van Cambyzes (ILL. 37 / CAT. 38 / HOOFDSTUK 3).

Vaak heeft de gerechtsboom ook een functie bij de uitvoering van straffen: aan zijn stevige takken kan een veroordeelde gehangen worden, en tegen zijn stam kan men iemand geselen of te schande zetten. In zekere zin mogen gerechtszuilen en schandpalen dan ook als versteende opvolgers van de aloude gerechtsboom beschouwd worden.

In de loop der eeuwen verlaten de oordeelvinders – ‘schepenen’ en ‘leenmannen’ – vooral in de steden de vergaderplek onder de boom. Wanneer in het centrum van een gemeenschap een kerk verrijst, wordt in het portaal ervan recht gesproken. Niet alleen biedt dat een praktische bescherming tegen onfortuinlijke weersomstandigheden, maar bovendien bewijst het opnieuw de religieuze legitimatie van het rechtspreken. Om te oordelen gaat men letterlijk dicht bij of zelfs in Gods huis zetelen.

Vaak worden de door de rechtbank opgelegde straffen ook voor de kerkdeur uitgevoerd. Het kan gaan om een ‘eerlijke betering’ (*amende honorable*), een boete die men als het ware betaalt met zijn eer (CASUS 4.3) en waarbij men meestal ook kaarsen moet offeren in de kerk, maar evengoed om een ‘bloedstraf’, die dan op het plein voor de kerk wordt voltrokken. Als teken van de macht om te oordelen over leven en dood zijn de kerkdeuren rood geschilderd.

Een traditionele voorstelling in het timpaan boven de hoofdingang van de kerk is het Laatste Oordeel. Die scène heeft oorspronkelijk een puur religieuze betekenis. De symboliek van hemel en hel, deugd en zonde past echter ook perfect bij de profane rechtbankrol van het kerkportaal. Wanneer de rechtszittingen van de kerk naar het stadhuis verhuizen, is het derhalve niet verwonderlijk dat in de schepenhuisen een afbeelding van het Laatste Oordeel wordt aangebracht.

RIJKE BESTUURDERS, GELEERDE JURISTEN, GELOVIGE ARTIESTEN

De gerechtigheidstaferelen die in deze tentoonstelling werden samengebracht, zijn meesterwerken van topartiesten. Enkel rijke gerechten konden het zich veroorloven om grote kunst in huis te halen. Het gaat om twee soorten rechtsprekende instellingen.

Enerzijds zijn er de justitieraden, die in naam van de vorst rechtspreken en controle uitoefenen op de lagere instellingen. Voor Vlaanderen gaat het om de Raad van Vlaanderen, die, op enkele korte periodes na, in het Gentse Gravensteen zetelt. Voor burgerlijke zaken fungeert de Raad als hof van beroep ten aanzien van de rechtbanken van het graafschap, in strafzaken oordeelt deze hogere rechtbank onder meer over majesteitsschennis, valsmunterij en hekserij. In het kader van de Bourgondische eenmaking wordt, vanaf 1473, nog een hogere instantie ingesteld: het Parlement, vanaf 1504 ‘Grote Raad’ geheten, het opperste gerechtshof van de Nederlanden, met zetel in Mechelen.

Anderzijds zijn er ook lagere gerechten die gerechtigheidstaferelen bestellen. Als commerciële centra beschikken de grote steden vanaf de late middeleeuwen over voldoende middelen om met hun gotische kerken en stadhuizen te pronken. Zowel wat architectuur als wat decoratie betreft woedt er een ware concurrentieslag. De steden zijn daarbij de belangrijkste maar niet de enige instellingen. Ook regionale besturen, zoals het Brugse Vrije (met zetel op de Burg), bestellen kunst bij gerenommeerde kunstenaars.

ILL. 2

Detail van de ondeugd Avaritia uit Jheronimus Bosch, *De zeven hoofdzonden en de vier laatste dingen*
begin 16e eeuw, olieverf op paneel, 120 × 150 cm, Madrid, Museo del Prado

Auzicio

Beide soorten instanties verstevigen hun greep op de rechtsonderhorigen. Het aloude, mondeling overgeleverde en lokaal versnipperde gewoonterecht wordt op bevel van de vorst vanaf 1530 opgetekend. De centrumsteden maken van die gelegenheid gebruik om hun rechtsregels op te leggen aan de omliggende dorpen. Elk van de instellingen versterkt niet alleen haar bestuurlijke positie (bijvoorbeeld door middel van fiscale lasten), maar maakt ook wetgeving en controleert de lagere rechtspraak. Die controle gebeurt door de leden van het Openbaar Ministerie: een voorbeeld van een nieuwe beroepsgroep die met de vroegmoderne staatsvorming haar intrede doet. Het vroegmiddeleeuwse gewoonterecht kende geen vorstelijke vertegenwoordigers die namens de overheid misdrijven opspoorde en vervolgde en de straffen uitvoerden. Ze zijn de creatie van het 'geleerde recht'. Het oude gewoonterecht had alleen zijn taalman, die als kenner van het gewoonterecht de partijen in een geding kon bijstaan. Vanaf de veertiende eeuw wordt de rechtsbedeling geprofessionaliseerd. Er ontstaan beroepsgroepen als advocaten, procureurs, rolrechtontvangers en deurwaarders. Zij kunnen lezen en schrijven, en voor de hogere functies is een universitair diploma vereist. Het procesrecht gebruikt meer geschriften en wordt daardoor duurder.

Wie zijn deze mensen van het geleerde recht? Ze zijn 'geleerd' omdat ze hun kennis hebben verworven door studie aan de universiteit. Vlamingen en Brabanders gaan aanvankelijk vooral in Italië en Frankrijk studeren, tot de Bourgondische hertog in 1425 ook in Leuven een universiteit sticht. In de katholieke Nederlanden behalen vrijwel alle juristen hun diploma in Leuven (en Douai). Zoals in de meeste universiteiten zijn daar twee rechtsfaculteiten: een faculteit van het *ius civile* of burgerlijke recht en een faculteit van het *ius canonicum* of kerkelijke recht. De onderwijsmethode komt erop neer dat respectievelijk het *Corpus Iuris Civilis* en het *Corpus Iuris Canonici* uitgelegd en becommentarieerd wordt. Het *Corpus Iuris Civilis* is de optekening van het Romeinse recht onder (de Oost-Romeinse) keizer Justinianus in de zesde eeuw. Het *Corpus Iuris Canonici* is een verzameling teksten van pausen, concilies en kerkvaders. Studenten kunnen *licentiatus* of *doctor* worden in één of in beide rechten. *J.U.L.* of *J.U.D.* op sommige graven (en boeken) van juristen staat voor *juris utriusque licentiatus* respectievelijk *doctor*.

Juristen komen terecht in allerlei administraties en worden adviseurs van vorsten en heren. Onder invloed van het Latijn ontstaat een juridisch jargon. Omdat dezelfde *corpora* overigens in heel Europa onderwezen worden, groeit een gemeenschappelijke rechtscultuur. Romeins en canoniek recht vormen samen niet alleen het 'geleerde recht' maar ook het 'gemeen(schappelijk) recht' of *ius commune* van continentaal Europa. Zo komt het dat werken van rechtsgeleerden soms impact hebben tot ver over de 'nationale' grenzen heen. De Brugse Joos de Damhouder (1507–1581) (HOOFDSTUK 4) bijvoorbeeld wordt een veel geciteerde autoriteit van het straf- en strafprocesrecht.

Het Romeinse, justiniaanse, recht en het kerkelijke recht delen dezelfde visie wat betreft staatsorganisatie respectievelijk kerkorganisatie, namelijk een centraal geleide, hiërarchische structuur, waarin ambtenaren (en in de eerste plaats juristen) een belangrijke rol spelen. Ten tijde van Justinianus is de christelijke godsdienst overigens de enige toegestane religie. Het justiniaanse voorbeeld past perfect in het ideaal van de vroegmoderne, naar absolute macht strevende vorsten, die in elke wet claimen te regeren ‘bij de gratie Gods’ – een vorm van charismatische legitimatie.

In de vroegmoderne tijd vormen andersdenkenden een bedreiging voor de katholieke vorsten. In de zestiende eeuw worden vooral de protestanten aangepakt en rond 1600 zijn de heksenvervolgingen op hun hoogtepunt. Voor dit soort strafprocedures wordt een procesvorm gehanteerd die ontwikkeld is door de middeleeuwse juristen: het Romeins-canonieke procesrecht. In civiele procedures houdt dit handelingen in als de dagvaarding, het uitwisselen van conclusies en het pleiten, procesfasen die we ook vandaag nog kennen. In strafzaken geldt het inquisitoire proces, waarbij een vertegenwoordiger van de vorstelijke macht misdrijven opspoort en verdachten voor de rechtbank daagt. In een inquisitoir proces gaat de overheid zelf op zoek naar de waarheid, los van de rol van het slachtoffer. Het onderzoek verloopt grotendeels geheim en de rechter heeft verregaande bevoegdheden. Zodra er bepaalde indicies van schuld zijn, kan de rechtbank beslissen om middels foltering bekentenissen af te dwingen. Volgens de bewijsleer van het Romeins-canonieke proces hebben alle bewijsmiddelen (vermoedens, getuigen, eed...) een bepaalde waarde, maar de koningin der bewijzen is de bekentenis. In Vlaanderen worden verdachten gezeseld, worden hun (letterlijk) de duimschroeven aangedraaid, wordt hun (ook letterlijk) het vuur na aan de schenen gelegd of krijgen ze een band om de hals met scherpe pinnen.

Dit bloederige strafrecht wordt door de christelijke geleerde juristen goedgepraat. Wel stellen ze dat na een bekentenis in de folterkamer de verdachte een nacht met rust gelaten moet worden, om hem dan 's anderendaags in de openlucht en ditmaal zonder marteling opnieuw te doen bekennen, voor de magistraat en voor God.

Ook met de wreedste terechtstellingspraktijken lijken de geleerde juristen van het *ius commune* geen probleem te hebben. Een harde straf, bij voorkeur uitgevoerd op een schavot in het centrum van de gemeenschap, is ten tijde van het absolutisme zelfs heel belangrijk: niet alleen de dader, maar ook alle mogelijke derden moeten erdoor afgeschrikt worden. Dat is het exemplarische karakter van de straffen. Het zijn vooral de geleerden van het Romeinse recht die het afschrikkingseffect van wrede straffen benadrukken. Zij baseren zich daarvoor hoofdzakelijk op de boeken 47 en 48 van de *Digesten*, een deel van het *Corpus Iuris Civilis*, die het justiniaanse strafrecht behandelen en niet voor niets de naam *libri terribiles* of ‘verschrikkelijke boeken’ kregen. De canonisten

MET DANK AAN

De directies, medewerkers en stadsbesturen van de
bruikleengevende instellingen.

Veerle Alaert
Susanne Anger
Hilde Avet
Claire Baisier
Jeannine Baldewijns
Katrín Bäsíg
Ulrich Becker
K.J. Bermingham
Holm Bevers
Wendela Brouwer
Nicole Brüderle
Stephanie Buck
P. Buijtels
Joost Caen
Régine Chatelain
College van burgemeester en schepenen van Geraardsbergen
College van burgemeester en schepenen van Veurne
College van burgemeester en wethouders van Maastricht
Silvia Compaan-Vermetten
Jan Coppens
K.F.K. De Belder
Lindy de Heij
Lidewij de Koekkoek
Guido De Padt
Anne De Paepe
Christine De Weerd
Carine Debelle
Nathalie Delva
Nancy Demartin
Anne D' Hauwer
Taco Dibbits
Sibylle Dienesch
Maaikje Doorenbos
Michel Draguet
Donatienne Dujardin
Michael Eissenhauer
Sjarel Ex
Hartwig Fischer
J.A.N. Frankhuizen
Marion Gautier
Fabrice Giot
Bruno Girveau
Niko Goffin
Norbert Grunschel
Valérie Haerden
Aleid Hemeryck
Ute Heymann
Serafien Hulpiau
Erin R. Jones
Joke Jonckheere
Josette Joyeux
Katrín Käding
Heike Kemper
Iris Kockelbergh
Patricia Kolsteeg

J.L. Kool-Blockland
Cécile Kruijffhooft
Daniel Kunstleben
Benoît Labarre
Friso Lammertse
Huigen Leeftang
Patrick Lefèvre
Franz Leitgeb
Brigitte Maurice-Chabard
Servé Minis
John Nolan
Robert Nouwen
Thierry Oger
Waldemar Ossowski
Dorota Powirska
Monika Przybyszewska
Adelheid Rasche
Ingrid Rieck
Barbara Rühl
Loet Schledorn
Frits Scholten
Heinrich Schulze Altcapenberg
Manfred Sellink
Barbara Sicko
Peter Sijnke
Dirk Syndram
Dział Sztuki
Peter M. Tazelaar
Klaus Tiedemann
Patricia Truffin
Matthias Ubl
Kristel Van Audenaeren
Jan Van Bocxlaer
Isabelle van Caloen
Ludo Vandamme
Hildegard Van de Velde
Femke Van der Fraenen
Eefje van der Weijden
Rita Van Dooren
Joris Van Grieken
Geertrui Van Kerkhoven
Fleur van Paassen
Sylvia Van Peteghem
Roselien van Wijngaarden
Jelle Wils
Moritz Wullen
Beate Zumkley

En de bruikleengevers die wensen anoniem te blijven.